

**ՋՐԱԲԵՐՈՒ ԳԱՎԱՌԻ ՏԻՐԱԿԱԼ
ՄԵԼԻՔ-ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ
(Նյութեր հայոց մելիքությունների մասին)**

Արցախի Ջրաբերո (Չարապերո, Չարաբերո) գավառի մելիքությունը սկսվում էր Թարթառ գետից և տարածվում մինչև Խաչեն գետը: Գավառն իր անվանումը ստացել է մելիքանիստ ամրոց Ջրաբերոյի անունից, որը «գտնվում է ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանում, Թարթառ գետի և նրա Թրդի վտակի ծախ ափին, զառիթափ լանջերով հսկայածավալ ժայռազանգվածի վրա՝ շրջապատված անտառոտ լեռնակույտերով»¹: Գավառի տիրակալներն էին Մելիք-Իսրայելյանները, որոնց նստավայրերն էին նաև Հին Մոխրաթաղի ապարանքը և Մայրաքաղաք (Քաղաքատեղ) բերդավանը: Սույն հոդվածում համառոտ ներկայացված են Մելիք-Իսրայելյանների ազգաբանությունը և տոհմածառը:

Բաֆֆին, Լեոն, Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը (Հովսեփ Ներսիսյանց) և մի շարք ուսումնասիրողներ հակված են այն կարծիքին, որ Մելիք-Իսրայելյանները 17-րդ դարի վերջերին Արցախ են գաղթել Սյունյաց աշխարհի Սաղավուզ և Խնածախ գյուղերից (Բաֆֆին մշտում է 1687 թվականը)²: Այս տան նահապետ Մելիք-Իսրայելը ապրել է 17-րդ դարի վերջերին: Նրա անունով էլ տոհմի անդամները սկսել են կոչվել Մելիք-Իսրայելյաններ: Հայտնի է որ Մելիք-Իսրայելն ունեցել է չորս որդի՝ Մելիք-Եսայի, Ալլահղուլի, Մելիք-Հաթան (Աղամ), Հովսեփ բեկ և մեկ դուստր, որի անունը տակավին անհայտ է մնում:

Մելիք-Իսրայելի ավագ որդի Մելիք-Եսային (աղբյուրներում՝ «Չարապերոու երկրի Եսայի ուզբաշի») իր քրոջ պատիվը փրկելու նպատակով սպանում է Սյունիքի խաներից մեկին և, հարկադրված, գերդաստանով գաղթում Արցախ, հաստատվում Մռավ լեռան անտառապատ լանջերին ու հետզհետե ընդարձակում իր տիրապետության սահմանները: Ջրաբերոյի մելիքության հիմնադիր Մելիք-Եսային վախճանվել է 1728 թվականին:

Նրան հաջորդում է եղբայրը՝ Ալլահղուլին, որը «գորավար Աբդալլահ Քյոփրուլուօղլի փաշայի դեմ՝ Նադիր շահի մղած կռվում» վերջինիս ծառայելով մեծ արիություն է ցուցաբերում, Նադիր շահը հրամայում է, որ նրան այսուհետև մելիք չկոչեն, այլ Ալլահղուլի սուլթան

¹ Ղուլյան Ա., Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Երևան, 2001, էջ 82:

² Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 425-426: Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 748: Ներսեսով Մ. Յ., Թարիխ-ե Սաֆի, (Ճշմարտացի պատմություն), Երևան, 2000, էջ 43:

հորջորջեն»³։ Թերևս, նրա միակ սխալն այն էր, որ ապաստան ու մի աննշան պաշտոն էր տվել Պարսկաստանում գլխատման դատապարտված ջիվանշիրցի «ջառչի» (մունետիկ) Փանահ-Ալիին, որը հետագայում իր զավակների հետ պատուհաս դարձավ թե՛ սուլթանի, թե՛ խանսայի մելիքությունների համար։ Տարիներ անց հզորացած և թուրքական ջիվանշիր ցեղի մի ճյուղի՝ սարջալլուների ցեղապետը դարձած Փանահ խանը ուխտադրժորեն ձերբակալել է իր մոտ բանակցությունների եկած Ալլահդուլի սուլթանին և, Նախիջևանի կառավարիչ Չեյդար Դուլի խանի դրդմամբ, հրամայել գլխատել նրան (1756թ.)։ Այդ դեպքից հետո սկսվել է Ջրաբերդի, Գյուլիստանի և Դիզակի մելիքների ու սարջալլուցի խանների արյունահեղ ընդհարումների ժամանակաշրջանը, որը փոխնեփոխ ուղեկցվող հաջողություններով տևել է երկար տարիներ⁴։

Ալլահդուլի սուլթանին հաջորդել է եղբայրը՝ Մելիք-Չաթամը (Ադամ, 1756-1783), որը «մանկության հասակից պատանդ էր եղել Դաղստանի խոսրով սուլթանի մոտ և լավ վարժվել էր լեռնականների պատերազմական կարգերին։ Նրան ազատել էր Նադիր շահը»⁵։ Ժամանակակիցները Մելիք-Չաթամին բնութագրել են այսպես. «Սա խորամիտ և քաղաքավարի մի մարդ է, պատերազմի մեջ խիզախ։ Ինքնագլուխ (անկախ-Ա. Մ.) իշխան է, այնպես որ կարող է իրեն ենթակա ժողովրդի միջից հանցավորին, վնասապարտին կամ դատապարտելիին, ով էլ որ նա լինի, ինքնակամ կերպով պատժել ու սպանել՝ առանց որևէ մեկի հրամանի»⁶։ Մելիք-Չաթամը և Գյուլիստանի Մելիք-Չովսեփը քսան տարի անընդմեջ պատերազմեցին Փանահ խանի (մահ. 1762) և նրա որդու՝ Իբրահիմ խանի (1762-1806) դեմ։

Թե ինչպիսի մեծ հարգանք է վայելել Աելիք-Չաթամը, ակնհայտ է դառնում 1771-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Ա Երևանցու՝ նրան ուղղված թղթից, որտեղ գրված էր. «Յորմէ ժամանեսցի թուղթ սիրոյ՝ ողջունի՝ օրհնութեան և շնորհաց, հանդերձ ամենառատ ողորմութեամբն և գթութեամբն աստուածային և շնորհիւ սրբոյ իջման տեղոյս ի վերայ սիրելոյդ մերոյ և ստոյգ և օգտասէր բարեկամիդ և հարազատ զաւակիդ սրբոյ աթոռոյս՝ Քրիստոսասէր և ի սոյն միշտ զորացեալ, պերճապատիւ և շքեղափառ, օրհնեալ և բարեպաշտօն պարոն Մելիք Ադամիդ, աստուածապահ տանդ և բնակութեանդ, ի Քրիստոս զօրացեալ որդւոցդ և դստերացդ, սիրելեացդ և բարեկամացդ, ընչիցդ և ապրանացդ, անդիցդ և անդաստանացդ, վարիցդ և վաստակացդ, հօտիցդ և

³ Ներսեսով Մ. Յ., նշվ. աշխ., էջ 43։

⁴ Մանրամասն տես Կոստիկյան Զ., Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1999, թիվ 2-3, էջ 351-352։

⁵ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 216։

⁶ Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, թարգմ. և ծանոթ.՝ Պ. Մ. Խաչատրյան, Երևան, 1991, էջ 102-103։

արջառացի և ամենայն քոյայնոցդ և ընդ օրհնեալ յարկաւդ եղելոցն»⁷: Ջրաբերդ գավառի հզոր տիրակալ Մելիք-Յաթամ մեծը վախճանվել է 1783թ. հուլիսի սկզբին: Մահվանից առաջ, դիմելով ռուսաց արքունիքի նվիրակին, նա պատգամել է. «Մի՛ թողեք, որ այս վայրերի տեր հայ ժողովուրդը հույսը կորցնի...»:

«Թաղումը, որին հավաքվել են շրջականների շատ բնակիչներ և նույնիսկ Իբրահիմ խանի տղան՝ երկու հարյուր հարազատների հետ միասին, տևել է մեկ շաբաթի չափ»⁸: Անշուշտ, նրանք ժամանել էին ոչ թե հանգուցյալի հանդեպ հարգանքից դրդված, այլ եկել էին հետախուզելու հայոց ճամբարում տիրող իրավիճակը: Մելիք Յաթամի մարմինն ամփոփվել է եղիշե առաքյալի վանքում, Վաչագան թագավորի կողքին: Ցավոք նրա տապանագիրը կրող մարմարյա տախտակը չի պահպանվել, սակայն պահպանվել են Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսի մխիթարական թղթերը, գրված 1783թ. հուլիսի 17-ին և ուղղված նրա որդի Մելիք-Մեջլումին ու կրտսեր եղբայր Յովսեփ բեկին: Վերջինիս ուղղված թղթում կարդում ենք. «Ձի լուաք այժմ զաղետալի համբաւ մահուան գերագնիւ սիրելւոյն մերոյ և եղբօրն քո ի քրիստոս հանգուցեալ պարոն Մելիք Աղամին, որ յիրաւի նոր իմն ցաւ եղև մեզ մեծագոյն և էարկ ի տրտմութիւնս սատիկս և ի սուգս դառնագոյնս, քանզի ոչ էր նա իբրև զայլս ի պիտանաւորաց և յօգտարարաց այլ առաւել քան զբազումս և ընտիր՝ զարդարեալ խոհեմութեամբ և հանճարեղութեամբ պիտանի բազմաց և օգտակար հասարակութեան»⁹: Մելիք-Յաթամի կինը Գանձասարի կաթողիկոս Յովհաննես Յասան-Ջալալյանի քույր Ղամար-սուլթանն էր, որին չպետք է շփոթել Գյուլիստանի Մելիք-Աբով Բ-ի (կաղ Աբով, մահ. 1728) կնոջ՝ Գանձակի խանի դուստր Ղամար-սուլթանի հետ:

Մելիք-Յաթամին հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Մեջլումը, որը «կյանքն անցկացրել է Ջրաբերդի մելիքության սահմաններից դուրս՝ դաշնակիցներ փնտրելով և պայքար մղելով Փանահ խանի որդու՝ Իբրահիմ խանի դեմ»¹⁰: Գանձակի Ջավադ խանը (1756-1801), որը ծագումով պարսիկ էր և ցեղական թշնամություն ուներ Իբրահիմ խանի հետ, Ջրաբերդի մելիքների հավատարիմ բարեկամն էր ու Մելիք-Մեջլումը ապաստանել էր նրա մոտ՝ Գանձակում: Հետևելով իրենց տիրակալին, Մելիք-Մեջլումի հպատակներից մոտ հազար ընտանիք 1788-ին ևս թողնում են Ջրաբերդը ու գաղթում Գանձակի գավառը: Ջավադ խանը նրանց տեղավորում է Շամշադինում: «Երբ Աղա Մուհամմադ խանը արշավում է Ղարաբաղ, Մելիք Աթամի որդի Մելիք Մեջնունը (պետք է լինի Մեջլում-Ա. Մ.) նրա մոտ ծառայության է անցնում և ջանք չի խնայում Իբրահիմ խանի դեմ Աղա Մուհամմադ խանի մղած

⁷ Լեո, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Երևան, 1934, էջ 160:

⁸ Ուլուբաբյան Բ., Ոսկե շրթա, Երևան, 1979, էջ 303, 304:

⁹ Լեո, մշվ. աշխ., էջ 160:

¹⁰ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 9, Երևան, 1983, էջ 524:

կռիվներում»¹¹: Մելիք-Մեջլումը և Ջավադ խանը, միանալով Իրանի շահ Աղա Մամադ խանի (1742-1797) բանակին, 1795թ. սեպտեմբերին մասնակցել են Թիֆլիսի ավերմանը: Այդ արշավանքից հետո շահը Մելիք-Մեջլումին շնորհել է հետևյալ արտոնությունները. «1. Երբ կամենա, կարող է անարգել կերպով ել և մուտ գործել իր մոտ. 2. Ինչ որ խնդրելու լինի, նրա կամքը կկատարվի. 3. Արքունի գանձարանը նրա տրամադրության ներքո կլինի»¹²: Մելիք-Մեջլումը 1796թ. Գանձակի բերդի պաշտպանության մարտերից մեկում իր հայրենակիցների ձեռքով դավադրաբար սպանվեց: Ջավադ խանի կամքով Ջրաբերդի հզոր մելիքի մարմինը թաղվել է Գանձակի Ս. Հովհաննես մայր եկեղեցում: Այս եզակի գործիչն իր հետ գերեզման տարավ Ղարաբաղը պարսից շահերի օգնությամբ ազատագրելու ծրագիրը, ինչը տրամագծորեն տարբերվում էր ռուսամետ կողմնորոշում ունեցող գործիչների ծրագրերից: «Մելիք-Մեջլումի հպատակները (որը արդեն մեռած էր) մնացին Գանձակի գավառում Ջավադ խանի հովանավորության ներքո»¹³:

Մելիք-Մեջլումին հաջորդել է միակ որդին՝ տասնչորսամյա Մելիք-Հաթամ Բ-ը, որը մասնակցել է 1804-1813թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին¹⁴: Վերջինս նշանված էր Հերակլի դրամահատության արվեստապետ Յասսեի (աղբյուրներում՝ Եասիյ) կրտսեր աղջկա՝ Ռեհանի հետ, սակայն երբ նրա խնամակալ Ջավադ խանը խնամախոսներ է ուղարկել Թիֆլիս, խորամանկ ազնվականը Ռեհանի փոխարեն Մելիք-Հաթամին կնության է ուղարկել իր ավագ դստերը՝ անբարետես թամարին: Մելիք-Հաթամ Բ-ը, չդիմանալով այս խաբեությանը, վախճանվել է երիտասարդ հասակում, թողնելով միայն մեկ դուստր, որի անունը Սիարնազ էր: Մայրը նրան ամուսնացրել է նախնիների Ասրիբեկի որդու՝ Սայի-բեկի հետ և վերջինիս ընդունել իր տուն որպես տնփեսա: Քանի որ տոհմի անդամներ են համարվում նաև երկու սեռերի այն անձինք, որոնք ընդունվում են տուն որպես հարս կամ տնփեսա, ուստի վերոհիշյալ Սայիբեկին մենք ևս ընդգրկել ենք Մելիք-Իսրայելյանների տոհմածառում:

Եվ, քանզի Մելիք-Իսրայելյանների ժառանգները տեղափոխվել էին Գանձակի գավառ, իսկ Շուշվա խաների դրածո Մելիք-Ալլահվերդյանները՝ Նուխիի գավառ, Մելիք-Իսրայելյաններից սերված¹⁵ Աթաբեկյանների տոհմի անվանի ժառանգ Վանի յուզբաշուն (մահ. 1854) շնորհվել է մելիքի տիտղոս և նա 1813թ. ստացել է Ջրաբերդի մելիքության կառավարչի պաշտոնը:

¹¹ Ներսեսով Մ. Յ., նշվ. աշխ., էջ 52:

¹² Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 512:

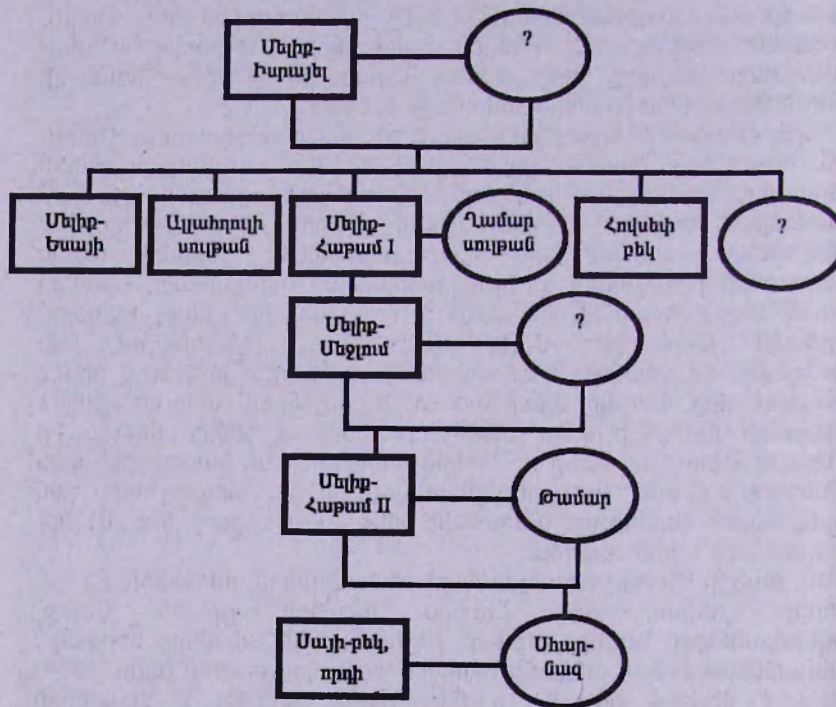
¹³ Նույն տեղում, էջ 533:

¹⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 270:

¹⁵ Ավագյան Ս., Արցախը հայ մշակույթի կարևորագույն օջախ, Երևան, 1991, էջ 187:

Այսպիսով, հայրենի հողից դուրս, երիցս խաբված և թուլացած Մելիք-Իսրայելյանները 19-րդ դարի սկզբին աստիճանաբար սկսել են հեռանալ պատմության թատերաբեմից: Մեր կարծիքով, դրան առաջին հերթին նպաստել է Մելիք-Իսրայելյանների տոհմի վերջին սերնդի՝ առանց արու ժառանգների մնալու հանգամանքը:

ՋՐԱԲԵՐԴ ԳԱՎԱՌԻ ՏԻՐԱԿԱԼ
ՄԵԼԻՔ - ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՂԱԾԱՌԸ

Ծանոթագրություններ

□ - տղամարդ

○ - կին